

існують і певні інституційні інструменти. Перш за все, це інститути громадянського суспільства: недержавні асоціації, об'єднання, спілки. Громадянське суспільство і публічна сфера єдині як дві сторони однієї медалі. Так, громадянське суспільство не в змозі вийти за межі суто приватних інтересів, з'єднати їх з публічними, загальнонаціональними. У свою чергу, публічна сфера знаходить у громадянських ініціативах та організаціях природну опору.

Інший найважливіший інститут публічної сфери – засоби масової інформації (ЗМІ). У столітті нових технологій вони є не тільки засобом комунікації, а й потужним інструментом формування громадської думки і одночасно широкою ареною публічного обговорення проблем у загальнонаціональному і світовому масштабах. При цьому в реальній дійсності роль ЗМІ по відношенню до публічної сфери подвійна. Однією своєю стороною ЗМІ повернені до публічної сфери, фактично зливаються з нею. Інша ж сторона чинить на неї руйнівний вплив, будучи знаряддям маніпулювання суспільною свідомістю з боку олігархів та авторитарної бюрократії. Така сутність реального суперечливого стану ЗМІ в сучасному суспільстві.

Картина буде неповною, якщо не сказати про вплив на публічну сферу інституту переговорно-узгоджувальний процесів, що відбуваються між різними прошарками громадськості, державною владою і великими групами приватних інтересів. Відпрацювання механізмів і процедур результативних переговорів перетворюють публічну сферу в арену свідомого управління конфліктами на основі узгодження та об'єднання приватних і публічних інтересів.

Конкретні механізми формування та реалізації публічної політики, враховуючи сутність і призначення публічної сфери, взаємообумовленість публічного та державного управління, вимагають серйозних наукових досліджень у науковій сфері «державне управління».

Таким чином, можна зробити висновки:

1. Публічна сфера сучасного українського суспільства на даний час перебуває в стадії становлення. Це підтверджується відсутністю її консолідації на загальнонаціональному рівні. Наслідки формування українського бізнес-середовища та державного менеджменту шляхом «дикого капіталізму» створили деформовану модель публічної сфери. Вона існує та функціонує під тиском корпоративних інтересів державного апарату та олігархічного капіталу, її власний вплив на державну політику досить обмежений.

2. Державна політика, як правило, не відповідає критеріям публічної політики, покликаної виражати публічний інтерес суспільства, через це український соціум отримує розбалансовану систему інтересів, в якій ранжування публічних та державних пріоритетів підпорядковано приватним інтересам зацікавлених сторін.

3. Одночасно з процесом викривлення пріоритетів відбувається еволюційний процес розвитку суспільства та його свідомості.

Підвищення уваги соціуму до питань контролю за державою, активізація ЗМІ поступово формує незалежну публічну сферу. Захисний механізм публічної сфери виражається в інституційних інструментах публічного права і інституціональній економіці, які стають більш привабливими для топ-менеджменту та осіб, які приймають рішення. Саме еволюція системи як шлях до демократичного суспільства і становлення публічної сфери, розвиток публічного права і запровадження цивілізаційних засад формування та реалізації сучасної публічної політики постають гарантими розвитку України в руслі демократичної держави.

Список використаних джерел

1. **Лихачев Г. Д.** Гражданское право. Общая часть : курс лекций / Г. Д. Лихачев. – М. : Юстициформ, 2005. – 432 с.
2. **Общая** теория государства и права : академ. курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2010.
3. **Публичная** политика в России: По итогам проекта «Университет Калгари – Горбачев-Фонд». – М. : Альпина Бизнес Бук, 2005. – 358 с.
4. **Dewey J.** The Public and Its Problems. Ohio University Press / J. Dewey. – Athens, 1954 (Reprint, N. Y., 1927).
5. **Habermas J.** The Public Sphere / J. Habermas // Jurgen Habermas on Society and Politics / S. Seidman ed. – Boston : Beacon Press, 1973. – P. 231 – 236.
6. **Patterns** of Corporatist Policy-Making / G. Lehmbruch, Ph. Schmitter ed. – London-Beverly Hills, 1982. – P. 266 – 267.

Надійшла до редколегії 09.04.13

УДК 35

Андрій ПОПОК, Юрій РЕШЕТНИКОВ
Національна академія державного управління
при Президентові України

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ МОДЕЛЕЙ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Аналізуються конституційні норми пострадянських держав, що регулюють питання державно-конфесійних відносин.

Ключові слова: конституція, державно-конфесійні відносини, правове регулювання, свобода совісті.

Андрей Попок, Юрий Решетников. Конституционное закрепление моделей государственно-конфессиональных отношений в постсоветских государствах

Анализируются конституционные нормы постсоветских государств, которые регулируют вопросы государственно-конфессиональных отношений.

© Попок А. А., Решетников Ю. С., 2013

Ключевые слова: конституция, государственно-конфессиональные отношения, правовое регулирование, свобода совести.

Andrij Popok, Yuriy Reshetnikov. The constitutional fixing of models of State-Church relations is in the post-soviet states

The constitutional norms of the post-soviet states that regulate the questions of State-Church relations.

Key words: constitution, state-church relations, legal adjusting, freedom of conscience.

У щорічному посланні Президента України «Модернізація України – наш стратегічний вибір» (2011 р.) серед пріоритетних ініціатив держави у сфері державно-конфесійних відносин відзначається доцільність, зокрема доопрацювання та прийняття концепції державно-церковних відносин і доопрацювання з урахуванням положень Концепції нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [12, с. 43]. Зазначене має корелюватися з напрацюванням пропозицій щодо змін до Конституції України на основі узагальнення практики реалізації Основного Закону України з урахуванням досягнень і тенденцій розвитку сучасного конституціоналізму відповідно до указу глави держави «Про Конституційну Асамблею» [16]. Відповідна законотворча робота, вочевидь, повинна передбачати аналіз положень нормативних актів інших держав, зокрема тих, які визначають моделі державно-конфесійних відносин, з метою використання найкращого наявного конституційного досвіду під час реформування правового поля України. При цьому цікавим є аналіз відповідного досвіду інших пострадянських країн, які за багатьма параметрами, зокрема історичними та цивілізаційними, близькі до України.

Окремі аспекти зазначеної проблематики були предметом розгляду в працях українських науковців, насамперед релігієзнавців та правознавців: В. Бондаренка, В. Сленського, С. Здіорука, В. Токмана та ін. Водночас залишається актуальним проведення комплексного аналізу відповідних конституційних положень, зокрема з метою визначення їх елементів перспективних для застосування в Україні.

В усіх пострадянських країнах конституційно затверджений принцип відокремлення церкви від держави. Так, В. Бурега зазначає, що конституційне положення про відокремлення церкви від держави не визначає специфіку державно-церковних відносин. На практиці існує значна різноманітність моделей відносин між державою і релігійними спільнотами при дотриманні вищезазначеного принципу [2].

Метою статті є аналіз шляхів конституційного закріплення моделей державно-конфесійних відносин властивих пострадянським країнам, виокремлення спільних елементів відповідних конституційних положень та елементів, перспективних для застосування в Україні.

Російська Федерація. Конституція Російської Федерації (РФ) 1993 р. закріплює світськість держави і державної освіти, відокремлення релігійних організацій від держави і їх рівність перед законом,

неможливість встановлення державної або обов'язкової релігії (ст. 14), рівність громадян, їх прав і свобод незалежно від їх ставлення до релігії, а також заборона будь-які обмеження прав громадян за ознаками їх релігійної належності (ст. 19) [9].

Зазначимо, що преамбула базового у сфері регулювання правовідносин щодо свободи совісті, а також правового становища релігійних об'єднань у РФ Федерального закону «Про свободу совісті та про релігійні об'єднання» від 26 вересня 1997 р. № 125-ФЗ, наголошуючи на праві кожного на свободу совісті і свободу віросповідання, на рівності перед законом незалежно від ставлення до релігії і переконань, визначаючи РФ як світську державу, водночас визнає особливу роль православ'я в історії Росії, у становленні і розвитку її духовності й культури та висловлює повагу до християнства, ісламу, буддизму, іудаїзму та інших релігій, що «становлять невід'ємну частину історичної спадщини народів Росії» [14]. На думку авторів коментаря до Конституції РФ, таке виділення окремих релігій може трактуватися як прояв неповаги до послідовників інших релігійних традицій і суперечить ст. 14 Конституції РФ, що передбачає рівність усіх релігійних об'єднань перед державою і законом [10, с. 182 – 183].

Згідно зі ст. 28 Конституції РФ кожному гарантується свобода совісті, свобода віросповідання, включаючи право сповідувати індивідуально або спільно з іншими будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, вільно обирати, мати і поширювати релігійні й інші переконання і діяти відповідно до них. При цьому важливо відзначити, що відповідно до ст. 56, передбачаючи можливість встановлення окремих обмежень прав і свобод в умовах надзвичайного стану для забезпечення безпеки громадян і захисту конституційного ладу відповідно до федерального конституційного закону, Конституція РФ водночас наголошує, що право на свободу совісті не підлягає таким обмеженням. Відповідно до ст. 29 конституції кожному гарантується свобода думки і слова, водночас не допускається пропаганда чи агітація, що розпалюють релігійну ненависть і ворожнечу, та пропаганда релігійних переваг. Ст. 30 гарантує всім право на об'єднання та свободу діяльності громадських об'єднань, водночас наголошуючи, що ніхто не може бути змушений до вступу до будь-якого об'єднання або перебування в ньому. При цьому ст. 13 забороняє діяльність громадських об'єднань, мета або дії яких спрямовані, зокрема, на розпалювання релігійної ворожнечі. Проголошуючи у ст. 59 захист Вітчизни обов'язком громадянина РФ, у конституції зазначено, що громадянин у разі, якщо проходження військової служби суперечить його переконанням або віросповіданню, а також в інших встановлених федеральним законом випадках, має право на її заміну альтернативною цивільною службою [9].

Говорячи про проголошений Конституцією РФ світський характер держави, слід зазначити, що світською державою є така, в якій, з одного боку, релігія та релігійні об'єднання формально не впливають на формування та реалізацію державної влади; з іншого боку, світська

держава, обмежена свободою совісті і віросповідання, не втручається у сферу духовного життя індивіда [10, с. 95 – 97]. Водночас слід ураховувати, що в сучасній Росії склалися різні думки про правовий зміст принципу світськості. Деякі вчені вважають, що тлумачення цього принципу в Росії часто має дискримінаційний характер, коли світськість помилково ототожнюється з антирелігійністю або атеїзмом. Такий підхід є пережитком старого радянського менталітету. Проте в ст. 14 Конституції РФ відсутні положення, що встановлювали б атеїстичний або антирелігійний характер держави. Ця норма не закріплює будь-яких імперативних положень про примусову і категоричну ізоляцію релігійних об'єднань від держави та інших інститутів громадянського суспільства. Таким чином, ототожнення світськості держави з антирелігійною спрямованістю є невірним з точки зору аналізу реального змісту слова «світський». Світський характер держави не означає виключення її взаємодії з релігійними об'єднаннями, зокрема враховуючи те, що релігійні об'єднання є інститутами громадянського суспільства [1, с. 112 – 113].

Республіка Білорусь. Відповідно до ст. 16 Конституції Республіки Білорусь, прийнятої в 1994 р. зі змінами 1996 р., всі релігії та віровизнання є рівними перед законом [5]. Крім того, згідно зі ст. 4 конституції ідеологія релігійних об'єднань (нарівні з ідеологією політичних партій, громадських об'єднань та соціальних груп) не може встановлюватися як обов'язкова для громадян [11, с. 89]. Водночас подібно до російського законодавства преамбула базового у сфері регулювання державно-конфесійних відносин у Республіці Білорусь закону «Про свободу совісті та релігійні організації», декларуючи рівність релігій перед законом, визнає визначальну роль православної церкви в історичному становленні і розвитку духовних, культурних і державних традицій білоруського народу; духовну, культурну й історичну роль католицької церкви на території Білорусі; невід'ємність від загальної історії народу Білорусі євангелічно-лютеранської церкви, іудаїзму та ісламу [15].

Згідно зі ст. 31 кожен має право самостійно визначати своє ставлення до релігії, одноосібно або разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, висловлювати і поширювати переконання, пов'язані зі ставленням до релігії, брати участь у відправленні релігійних культів, ритуалів, обрядів [17, с. 43]. Відповідно до ст. 16 забороняється діяльність релігійних організацій, спрямована проти суверенітету Республіки Білорусь, її конституційного строю і громадянської злагоди, а також пов'язана з порушенням прав і свобод громадян. У 1996 р. заборону було поширено і на такі релігійні організації, діяльність яких перешкоджає виконанню громадянами їх державних, громадських, сімейних обов'язків або спричиняє шкоду здоров'ю та моральності громадян [5]. Також забороняється створення та діяльність політичних партій, а також інших громадських об'єднань, які пропагують релігійну ворожнечу (ст. 5

конституції). Так само зміни було внесено і до ст. 31, відповідно до якої право на участь у відправленні релігійних культів, ритуалів, обрядів стосується лише таких релігійних дій, які не заборонені законом.

Відповідно до ст. 16 конституції відносини держави і конфесій регулюються законом з урахуванням їх впливу на формування духовних, культурних і державних традицій білоруського народу (в редакції 1996 р.). Відзначається, що таке формулювання було внесено за пропозицією Білоруської православної церкви [13, с. 108 – 111]. При цьому з тексту статті було вилучено раніше наявне там формулювання, що надання будь-яких переваг або обмежень одній релігії або віровизнання порівняно з іншими не допускається. Наслідком цього стало підписання у 2003 р. Угоди про співпрацю між Республікою Білорусь і Білоруською православною церквою (БПЦ). Сферою дії церкви визначені всі сторони громадського життя, виключаючи власне політичну діяльність. Відповідні угоди і програми співпраці БПЦ підписала також з 15 міністерствами і відомствами. Спектр напрямів співпраці в цих документах є надзвичайно різним: від введення теології в державну освіту, організації паломництва і допомоги в будівництві храмів до освячення спортивних та інших об'єктів тощо [19]. Реалізація положень угоди набула певного оновлення у 2011 р. у зв'язку із затвердженням Програми розвитку конфесійної сфери, національних відносин і співпраці із співвітчизниками за кордоном на 2011 – 2015 рр.

Крім того, станом на 2012 р. тривала підготовка проекту угоди між Республікою Білорусь і Ватиканом, домовленість про підписання якої була досягнута на зустрічі президента Республіки Білорусь О. Лукашенка з держсекретарем Ватикану кардиналом Т. Бертоном ще у 2008 р. у Мінську [18]. Можна припустити, що розвиток відносин між білоруською державою та РКЦ значною мірою залежить від загальної ситуації відносин офіційного Мінську з Євросоюзом.

Окремі білоруські дослідники вбачають у цьому ознаку відходу від слідування традиції рівності всіх релігій і переходу до моделі диференціації статусу релігійних організацій [3]. На їх думку, законодавство Білорусі про свободу совісті еволюціонує, відображаючи прагнення до правового обґрунтування коопераційної моделі державно-конфесійних відносин, при тому що в першій половині 1990-х рр. воно відповідало сепараційній моделі таких відносин, передбачаючи рівність релігій за умови майже повної відмови держави від регулювання релігійних процесів [14]. Засадничим моментом становлення нової парадигми державно-конфесійних відносин стало прийняття у 1996 р. нової редакції конституції, якою було знято заборону на встановлення будь-яких переваг або обмежень одній релігії або віросповідання стосовно інших. Тим самим створено конституційну основу для диференціації конфесій і побудови з ними нетотожних відносин. У 2002 р. був ухвалений закон «Про свободу совісті і релігійні організації», преамбула якого виокремлює роль православної, католицької та євангелічно-лютеранської церков, іудаїзму й ісламу в історії Білорусі. Тим самим

фактично було визначено коло релігій, визнаних «традиційними». Попри те що преамбула не має прямої юридичної дії, проте ранжирування конфесій, що міститься в ній, вплинуло на розробку ряду нормативних документів різних відомств [19].

Республіка Молдова. Подібно до конституційних актів Росії та Білорусі, стаття 16 Конституції Республіки Молдова 1994 р. проголошує рівність громадян незалежно від релігії [11, с. 191 – 232]. Ст. 31 конституції гарантує свободу совісті і релігії, зазначаючи, що вона повинна проявлятися в душі терпимості і взаємоповаги. Вказана стаття забороняє у відносинах між релігійними культурами будь-які прояви ворожнечі. Згідно зі ст. 32 конституції забороняються і караються законом заклики до релігійної ворожнечі, підбурювання до дискримінації.

Релігійні культури є самостійними, відокремленими від держави, організовуються і функціонують згідно з власними статутами і діють відповідно до законів. Водночас вони користуються державною підтримкою, зокрема щодо забезпечення релігійної присутності в армії, лікарнях, в'язницях і притулках. Відповідно до ст. 35 конституції державна освіта має світський характер. Водночас держава забезпечує відповідно до закону свободу релігійної освіти [17, с. 49]. Ст. 44 припускає можливість заміни військової служби іншою діяльністю для осіб, які згідно з законом не проходять обов'язкової військової служби.

Республіка Вірменія. На відміну від конституційних положень вищезазначених держав конституції Республіки Вірменія та Грузії закріплюють виняткову роль певної релігійної спільноти. Так, ст. 8.1 Конституції Республіки Вірменія встановлює, що в Республіці Вірменія церква відокремлена від держави та гарантується свобода діяльності всіх релігійних організацій, що діють у встановленому законом порядку. Ст. 14.1 закріплює рівність усіх перед законом, забороняючи дискримінацію, зокрема стосовно релігії та світогляду [8]. Відповідно до ст. 26 кожен має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу зміни релігії або переконань і свободу їх проповіді, вираження за допомогою церковних церемоній та інших культових обрядів як індивідуально, так і спільно з іншими особами. Реалізація цього права може бути обмежена тільки законом, якщо це необхідно для захисту громадської безпеки, здоров'я, моральності суспільства або прав і свобод інших осіб. При цьому згідно зі ст. 47 забороняється використання прав і свобод в цілях розпалювання, зокрема, релігійної ненависті.

Водночас ст. 8.1 конституції передбачає, що Республіка Вірменія визнає виняткову місію Вірменської Апостольської Святої церкви як національної церкви в духовному житті вірменського народу, у справі розвитку його національної культури і збереження національної самобутності. При цьому зазначається, що відносини між державою і Святою Вірменською апостольською церквою можуть регулюватися законом [8; 20, с. 88].

У розвиток цих положень у березні 2000 р. було підписано меморандум «Про взаєморозуміння між урядом Республіки Вірменія і Святою Вірменською апостольською церквою», у преамбулі якого відзначалась беззаперечна роль і значущість церкви в розвитку і зміцненні вірменської державності та виняткова й особлива роль в історичній долі вірменського народу і нинішньому житті вірменського суспільства. За висловом єпископа Араратської єпархії Навасарда Качояна, меморандум є протоколом про наміри запровадити між церквою і державою конкордатні відносини [6, с. 991].

Грузія. Згідно з Конституцією Грузії держава визнає виключну роль Грузинської православної церкви в історії Грузії і водночас проголошує повну свободу релігійних переконань і віросповідання, незалежність церкви від держави (ст. 9) [17, с. 45]. Конституційно церква відокремлена від держави, що не заважає їм тісно співпрацювати [4].

Вищевказане конституційне положення знайшло свій розвиток у конституційній угоді, підписаній 14 жовтня 2002 р. Президентом Е. Шеварднадзе і Католикосом-патріархом Іллею II та затвердженій парламентом. Відповідно до неї за главою Грузинської православної церкви визнається статус недоторканності; недільні дні і церковні свята визнані загальнодержавними вихідними днями; духовні особи звільнені від військового обов'язку; за духовенством закріплено право не розголошувати таємницю сповіді; держава визнає церковні дипломи про здобуття духовної освіти. Держава також зобов'язалася частково повернути збитки, нанесені церкві в роки радянської влади [2]. Договір між грузинською державою і православною церквою Грузії чітко визначає рамки та форми співробітництва двох інститутів. Наприклад, держава і церква взаємно визнають відповідні дипломи; держава не має права відчужувати в церкви її майно, церква може отримувати доходи за рахунок передачі власного майна в оренду; майно церкви не оподатковується; навчальні програми з православного віросповідання і кандидатури викладачів затверджує держава за поданням церкви; держава визнає шлюб, зареєстрований церквою тощо. Підписання угоди з таким змістом практично проголошує православ'я державною релігією [4]. Слід зазначити, що на етапі обговорення вказаної угоди, щоб зняти можливу суспільну напругу, Грузинська православна церква добилась згоди на визнання її привілейованого становища в договорах з іншими чотирма християнськими церквами Грузії: Вірменською апостольською, Римо-католицькою, Євангелічно-лютеранською і баптистською. Водночас серед представників інших конфесій поширена думка, що конкордатні державно-церковні відносини можливі лише за умови підписання відповідних угод з усіма діючими на території держави церквами [6, с. 991 – 993].

Відповідно до ст. 14 і 38 Конституції Грузії всі люди від народження є вільними і рівними перед законом, рівноправними в соціальному,

економічному, культурному і політичному житті незалежно від релігійної належності. Згідно зі ст. 19 кожній людині гарантується свобода слова, думки, совісті, віросповідання і переконань. Забороняється переслідування особи у зв'язку з використанням нею свободи слова, думок, совісті, віросповідання і переконань, а також примушування людини висловити власну думку з приводу цих свобод. Водночас у тексті присяги, що приносить новообраний президент Грузії, є згадування бога [7, с. 205 – 240], що свідчить про те, що президентом Грузії може бути лише віруюча людина.

Таким чином, можна зробити такі висновки:

1. Конституція України в цілому відповідає практиці закріплення основних прав і свобод, зокрема права на свободу совісті, в конституційних актах пострадянських країн.

2. Певною мірою розвиток законодавства, зокрема конституційних положень у сфері державно-конфесійних відносин, залежить від тенденцій розвитку загальних суспільно-політичних процесів у відповідних країнах (найкращим прикладом чого є Республіка Білорусь).

3. Принцип відокремлення церкви від держави є визначальним для більшості пострадянських країн. Водночас конституції окремих з них (Вірменії та Грузії) містять конституційні положення, що закріплюють привілейований статус певного релігійного об'єднання, а законодавчі акти деяких інших (Російської Федерації та Білорусі), попри конституційно проголошену рівність релігійних організацій, припускають можливість формування нетотожних відносин держави з різними релігійними спільнотами.

4. Зважаючи на викладене, Конституція і законодавство України найбільш повно і послідовно закріплюють принцип рівності релігійних організацій перед законом, що створює належні умови для реалізації принципу свободи совісті. Такі положення доцільно зберегти при подальших конституційних і законодавчих змінах.

5. Цікавим є досвід Молдови щодо конституційного передбачення можливості співпраці держави і релігійних організацій у різних сферах та забезпечення права громадян на релігійну освіту (що не скасовує принципу відокремлення церкви від держави та світського характеру державної освіти).

Список використаних джерел

1. Беллинг Д. В. Актуальные проблемы государственно-конфессиональных отношений в Российской Федерации (сравнительно-правовой анализ с государственно-церковными отношениями в ФРГ) / Д. В. Беллинг, А. В. Бойко, Н. Б. Серова // Религиоведение. – 2007. – № 4. – С. 111 – 120.

2. Бурег В. Церковь и государство на постсоциалистическом пространстве: в поисках парадигмы отношений / В. Бурег. – Режим доступа : www.religions.unian.net/rus/detail/472.

3. Давыденко С. С. Современная вероисповедная политика в Республике

Беларусь (политико-исторические аспекты) : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Давыденко Светлана Семеновна. – Минск, 2002. – Режим доступа : www.ref.by/refs/70/26445/1.html.

4. Здіорук С. Досвід державно-церковних відносин в постсоціалістичних країнах: уроки для України у зміцненні національної ідентичності / С. Здіорук, В. Токман. – Режим доступу : www.old.niss.gov.ua/Monitor/juli/2.htm.

5. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. – Режим доступу : www.belconstitution.narod.ru/constitution1994.htm#16.

6. Киричук О. Європейська договірна модель врегулювання державно-церковних відносин: історичний і сучасний світовий досвід для України / О. Киричук // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. – Л. : Логос, 2009. – Кн. I. – С. 986 – 1000.

7. Конституция Грузии // Конституции государств – участников СНГ. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – С. 205 – 240.

8. Конституция Республики Армения (с изменениями). – Режим доступа : www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1&lang=rus.

9. Конституция Российской Федерации. – Режим доступа : www.constitution.ru/index.htm.

10. Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий / отв. ред. В. А. Четвернин. – М., 1997. – 702 с.

11. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Право, 1996. – 544 с.

12. Модернізація України – наш стратегічний вибір : щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 27 – 44.

13. Неокультурные объединения в Беларуси. – Минск : Веды, 1998. – 184 с.

14. О свободе совести и о религиозных объединениях : Федеральный закон Российской Федерации. – Режим доступа : www.constitution.garant.ru/act/right/171640.

15. О свободе совести и религиозных организациях : закон Республики Беларусь. – Режим доступа : www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=v19202054&p2={NRPA}.

16. Про Конституційну Асамблею : Указ Президента України від 17 трав. 2012 р. № 328/2012. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/328/2012.

17. Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций: положения конституций постсоц. стран, государств Западной Европы, США, Канады и Японии, международных правовых документов / А. Н. Колодный (науч. ред.), М. Е. Бабий (сост.) ; Укр. ассоциация религиоведов. – К., 1996. – 90 с.

18. Справка о религиозной ситуации и религиозных организациях в Республике Беларусь. – Режим доступа : www.belarus21.by/ru/main_menu/religion/sotr/relig_sit.

19. Старостенко В. В. Становление кооперационной модели государственно-конфессиональных отношений в Республике Беларусь / В. В. Старостенко. – Режим доступа : www.idmedina.ru/books/islamic/?2606.

20. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 480 с.

Надійшла до редколегії 02.04.13